

УДК 811.161.2'373.46

<https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2021.232668>Тетяна Мельник*

АНАТОМІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 20–30 РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ (на матеріалі «Російсько-українського словника» 1924–1933 років)

У статті здійснено комплексний аналіз особливостей відтворення української анатомічної термінології в загальномовних лексикографічних працях 20–30 років ХХ століття (на матеріалі «Російсько-українського словника» 1924–1933 років). Узагальнено основні підходи до опрацювання термінології на позначення анатомічних понять у перекладному академічному словнику. Для реалізації поставленої мети використано історіографічний метод (для вивчення мовних фактів з урахуванням історико-культурної ситуації) та описовий метод (для характеристики зібраного фактичного матеріалу).

Ключові слова: анатомічна термінологія; загальномовний словник; кодифікаційний реєстр.

Melnyk Tetiana. Anatomical terminology in Ukrainian translated lexicography of the 20–30 years of the 20th century (on the material of the Russian-Ukrainian dictionary 1924–1933).

The article provides a comprehensive analysis of the peculiarities of the reproduction of Ukrainian anatomical terminology in the common lexicographical works of the 20–30 years of the 20th century (on the material of the «Russian-Ukrainian dictionary» 1924–1933). It was decided to investigate the codification registers of this period, because then the basic principles for establishing the vocabulary of the Ukrainian literary language in general and terminology in particular were formed. 20–30 years of the 20th century is a time of comprehensive scientific study and codification of the norms of the Ukrainian language. The main approaches to the elaboration and introduction of terminology for the designation of anatomical concepts in the translated academic dictionary are generalized. To achieve this goal, a historiographical method was used (to study linguistic facts taking into account the historical and cultural situation) and a descriptive method (to characterize the collected factual material).

Based on a detailed analysis of lexicographic registers of the dictionary, the main approaches to the translation of anatomical terms are identified. It was found that the main criteria when choosing a word for the dictionary was its distribution in the vernacular and compliance with the grammatical system of the Ukrainian literary language. It is determined that in the process of working with anatomical concepts, scientists: 1) critically analyzed the words recorded in terminological dictionaries that have appeared in Ukraine in recent years; 2) used borrowings from other languages when the Ukrainian language lacked a certain token; 3) tried to submit international terms without artificially translating into Ukrainian; 4) clarified the interpretation of terms by introducing examples from various sources.

It is concluded that the common language «Russian-Ukrainian dictionary» of 1924–1933 laid the foundations for the entry of terms into the lexical system of general literary language. The prospect of further research is determined in the study of the comparative aspect of the introduction of anatomical terminology in the registers of common codification works of the first part of the 20th century.

Keywords: anatomical terminology; common language dictionary; codification register.

Термінологічна анатомічна лексика є невід'ємною складовою словникового запасу української мови, тому займає важливе місце в загальномовній лексикографії. У процесі добору найбільш відповідних лексичних одиниць для називання анатомічних понять мовознавці пропонували слова та словосполучення, що відповідали системі української мови на певному етапі її розвитку. Основні засади для унормування лексики української літературної мови загалом та термінології зокрема формувалися у 20–30 роки

* Тетяна Мельник, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (Тернопіль, Україна); e-mail: melnuk_tt@tdmu.edu.ua.

XX століття. У цей час відбувається всебічне наукове вивчення і кодифікація норм української мови, саме тому важливо простежити особливості представлення анатомічної лексики в загальномовних лексикографічних працях окресленого періоду.

Початок XX століття в Україні ознаменувався розширенням функцій української мови на тлі політики українізації. З'явилася потреба у створенні перекладних загальномовних словників. Основним принципом укладання таких лексикографічних праць стає етнографічний, спрямований на добір лексичних одиниць та словотвірних моделей, поширених у живій народній мові або створених відповідно до системи української літературної мови. Над реалізацією задуму впорядкувати словник, який буде охоплювати різноманітний щодо походження та функціонування лексичний матеріал, працювала Постійна комісія для складання словника живої української мови при Українській академії наук, до якої входили А. Кримський, А. Ніковський, В. Ганцов, Г. Голооскевич, О. Андрієвська, М. Грінченко, О. Синявський та інші. Результатом роботи комісії стало видання трьох томів «Російсько-українського словника» 1924–1933 років за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (далі – РУС-24–33). Олена Курило назвала РУС-24–33 словником «тройкого типу: перекладного, тлумачного й синонімічного» [Курило 1931, с. 11]. Іван Огієнко зазначав, що це «найцінніший словник», який має «епохове значення» [Огієнко 1978, с. 396]. На думку Юрія Шереха, це «перший науково опрацьований словник широкого засягу» [Шерех 1998, с. 236]. Саме тому увага до РУСа-24–33 постійно зростає.

Об'єктом вивчення науковців ставали різні лексичні групи слів, відображені в кодифікаційних реєстрах перекладних загальномовних лексикографічних праць загалом та академічного словника 1924–1933 років зокрема. Зокрема, особливості відтворення наукової лексики вивчали Є. Карпіловська та О. Кочерга, практичне опрацювання сталих виразів досліджував О. Скопненко; загальнотеоретичне формування реєстрів аналізували Н. Данилюк, Т. Дячук, Ю. Поздрань та інші. Проте все ще немає ґрунтового спостереження, присвяченого визначенню місця лексем на позначення анатомічних понять у перекладній загальномовній лексикографії 20–30 років XX століття. Як слушно зазначає Л. Симоненко, «межа між загальноповживаною та спеціальною лексикою є досить умовною» [Симоненко 2012, с. 221]. Лексико-семантичні групи постійно взаємодіють, використовують спільні словотвірні моделі, тому важливо простежити способи їх добору та подання в контексті загальної лексикографічної тенденції.

Мета нашої розвідки – здійснити комплексний аналіз особливостей відтворення української анатомічної термінології в загальномовних лексикографічних працях 20–30 років XX століття (на матеріалі «Російсько-українського словника» 1924–1933 років).

Для реалізації поставленої мети використано історіографічний метод – для вивчення мовних фактів з урахуванням історико-культурної ситуації та описовий метод – для характеристики зібраного фактичного матеріалу.

РУС-24–33 став знаковою подією у виробленні мовних норм, оскільки містив багатий лексичний матеріал, основою для збирання якого послужили попередні лексикографічні досягнення, українська художня література, мова газет та записи з народної мови і багато інших джерел. Опрацьовуючи термінологічну лексику до першого тому словника, упорядники не мали на меті докладно розробити українську термінологію, зауважуючи, що такі спроби вже робили термінологічні комісії Інституту української наукової мови, але ті слова,

які все ж увійшли до словника, Комісія «використовувала з повною обережністю та критичністю», акцентуючи на «страшній нерозробленості та хаотичності не тільки в українській, але і в російській мові» [Передмова до РУСа-24–33, с. 3]. Ті терміни, що потрапляли до реєстру, часто набували нової лексичної форми, наближеної до народної мови. З цього приводу авторам часто закидали, що, переосмислюючи російські терміноодиниці, вони підходили до творення термінів лише з формального боку, без урахування відповідності терміна вимогам наукової точності. У другому та третьому томах науковці дещо переосмислюють принципи опрацювання термінологічної лексики. З'являється більше лексичних одиниць з різних галузей. У процесі добору слів Комісія:

1) критично аналізує слова, зафіксовані в термінологічних словниках, надто російсько-українських, що з'явилися в УСРР і Західній Україні за останні дванадцять років;

2) використовує запозичення з інших мов, коли українській мові бракує певної лексики;

3) намагається подавати міжнародні терміни «в їх інтернаціональній формі», не перекладаючи штучно українською мовою;

4) уточнює тлумачення термінів шляхом уведення прикладів із творів письменників чи інших джерел [Передмова до РУСа-24–33, с. 5].

Опрацювавши електронну версію РУСа-24–33, ми зафіксувати всі слова на позначення різних анатомічних понять. У словнику вони обмежені маркуванням *анат.* У формуванні реєстрів перекладної лексикографічної праці після кожного російського слова упорядники подавали той український відповідник, який найбільше вживався в літературній мові окресленого періоду. Проаналізувавши анатомічну термінологію, яка увійшла до РУСа-24–33, можемо констатувати, що здебільшого науковці в перекладі термінів намагалися або повністю їх змінювати, або додавати афіксальні морфеми, властиві українській мові. Більшість із таких перекладів так і залишилася в історії, напр.: рос. *надплече, анат.* – укр. *надрám'я, надпліч* (с. 1226), рос. *надпочечник, анат.* – укр. *наднірковиця* (с. 1227), рос. *нёбно-верхнечелюстной, анат.* – укр. *піднебінно-горішньоцелєпний* (с. 1488), рос. *нёбно-глоточный, анат.* – укр. *піднебінно-пролиговий* (с. 1488), рос. *носоглотка, анат.* – укр. *носопрóлиг* (с. 1693), рос. *кисть руки, анат.* – укр. *п'ясть, п'ястя (рукі)* (с. 726), рос. *детское место, анат.* – укр. *зчісток* (с. 288), рос. *подключичный, анат.* – укр. *піддужечний, піддужний* (с. 2076), рос. *зев, анат.* – укр. *зіво, зяв* (с. 537), рос. *крыловидная плева, анат.* – укр. *криляк, пєсик на оці* (с. 866) та інші.

Окрему групу анатомічних термінів становлять слова, переклад яких передано лексичними рядами:

- без уведення в контекст – рос. *подмышка, анат.* – укр. *пахва́, паха́, паши́на, підпаши́я, підпахі́в'я* (с. 2085), рос. *матка, анат.* – укр. *ма́тиця, ма́тка, ура́з, дити́нник* (с. 1022), рос. *позвоночник, анат. (позвоночный столб)* – укр. *хребéт, хребéтний (хреб(т)óвий) стовп, хрèбник* (с. 2127), рос. *предплечие, анат.* – укр. *передра́м'я, передраме́ння, передплі́ччя* (с. 2295), рос. *дыхало, анат.* – укр. *ді́хало, ді́хав[л]ка, ді́шка* (с. 352), рос. *кость, анат.* – *кість, кістка, масла́к* (с. 821), рос. *отросток, анат.* – укр. *відросте́нь, на́росте́нь*, (на кости) *о́кіст о́кісток* (с. 1880), рос. *вена, анат.* – укр. *жила́, синьожи́ла, ве́на* (с. 85);

- з комбінаторикою у словосполученні – 1. Рос. *кишка́, анат.* – укр. *кішка, мн. ки́шкі*; рос. *(двенадцатиперстная)* – укр. *дванадцятипа́ла кішка, двана́дцятка*; рос. *(тонкая)* – укр. *тонка́ кішка*; рос. *(толстая)* – укр. *товста́ (гру́ба) кішка*; рос. *(слепая)* – укр. *сліпа́ кішка*; рос. *(подвздошная)* – укр. *крута́,*

клубова кішка; рос. (прямая) – укр. кутня кішка, кутнячка, кутніця, відхідник (с. 727); 2. Рос. лёгочный, анат. – укр. легеневий; рос. лёгочная чахотка – укр. сухоти, горбоковіця; рос. лёгочное заболевание – укр. легеневе захворювання, легенева х(в)ороба; рос. лёгочный больной – укр. хворий (слабій) на сухоти, сухітний, сухітник (с. 913); 3. Рос. канал, анат., физиол. – укр. канал, провід; рос. жёлчный канал – укр. жовчівий (жовчний) канал (провід); рос. мочевой, мочеиспускательный канал – укр. сечовий (сечний, мочовий) канал (провід), сечнік; рос. пище́приёмный канал – укр. стра́вний (стравоприймальний) канал (с. 691).

Зауважимо, що в багатьох лексичних одиницях на позначення анатомічних понять збережено інтернаціональний компонент як первинний український відповідник, але слово з народної мови обов'язково доповнює синонімічний ряд, напр.: рос. а́орта, анат. – укр. а́орта, головна бойова жила (с. 2), рос. бронх, анат. – укр. бронх, дішка (с. 60), рос. денти́н, анат. – укр. денти́н, зубовина́, зубина́ (с. 283), рос. кон'юнкти́ва, анат. – укр. кон'юнкти́ва, спійня́ (с. 793), рос. мезока́рдий, анат. – укр. мезока́рдій, серце́ва ото́чина (с. 1039).

У низці термінів поряд з російським варіантом упорядники подають ще й латинський, щоб показати, як змінюється терміноодиниця з використанням різних підходів в унормуванні мови. На нашу думку, уведення латинізмів дало можливість Комісії, яку часто звинувачували в етнографізмі та надмірному пуризмі, продемонструвати готовність використовувати інтернаціональні відповідники з незначними змінами відповідно до системи української літературної мови. Таку тенденцію ми помітили у словах: рос. му́скул, анат. *musculus* – укр. му́скул, м'яз, мішиця (с. 1141), рос. кути́кула, анат. *cuticula* – укр. кути́куля, на́шкурок (с. 890), рос. ка́псула, анат. *capsula* – укр. ка́псуля, капи́учок, торби́нка; рос. ка́псула су́ставная – укр. ка́псуля сугло́бова (с. 699).

Інша частина слів містить повністю змінену кореневу морфему: рос. надгортáнник, анат. *epiglottis* – укр. надгорля́нник, надго́рля (с. 1208), рос. место, анат. *placenta* – укр. по́слід, по́слідень, ло́жисько (с. 1058), рос. брюши́на, анат. *peritoneum* – укр. очерéвина, очерéв'я (с. 63), рос. семенной канатик, анат. *funiculus spermaticus* – укр. сім'яни́й мотузо́к (с. 691), рос. грудная клетка, анат. *thorax* – укр. о́гру́ддя (с. 732), рос. мышце́лок, анат. *condylus* – укр. кісточка, ві́росток, скуле́ць (с. 1154).

Крім того, серед лексем на позначення анатомічних понять зафіксовано групи слів, у яких перший з українських перекладів або повторює російську лексичну одиницю в кореневій морфемі (рос. ключи́ца, анат. *clavicula* – укр. ключи́ця, ду́жка, пéрепело (с. 738), рос. га́нглий, анат. – укр. га́нглий, гудзь (с. 218), рос. лопатка анат. – укр. лопáтка, ширококі́сть (с. 969)), або максимально наближений до неї (рос. на́кóстица, анат. *periosteum* – укр. накі́сниця, надкі́стя, окі́стя, періо́ст (с. 1282), рос. ко́лénная ча́шка, анат. – укр. колі́нна ча́шка, скі́пінця (с. 758), рос. нейрón, анат. – укр. неврón (с. 1548)). Можемо пояснити це тим, що в українській народній мові та матеріалах, що стали джерельною базою при укладанні словників, ці терміни бути часто жвиваними, як і в російській мові.

Частину терміноодиниць уведено в словосполучення та проілюстровано реченнями з різних джерел, хоча такі приклади поодинокі: 1. Рос. за́пястье, анат., *carpus* – укр. за́п'ясток, за́п'ясть, передру́ччя [В за́п'ястку кі́лька невели́ких кісточо́к (Троянов.)] (с. 484); 2. Рос. мозг (спинной, позвоночный, хребтовый; анат. *medulla spinalis*) – укр. спи́нний мо́зок, стри́ж хребто́вий;

рос. *мозг* (*костный: анат. medulla ossium*) – укр. *шпик, шпек* [Чорт йогó бері з кісткою, абі мені шпик був (Ком. Пр.)] (с. 1101); 3. Рос. *позвонок, анат.* – укр. *в'язок, в'язова кістка, хребéць, хреб*; рос. *шейный позвонок* – укр. *шийний (карковий) в'язок*; рос. *шейные позвонки* – укр. *в'язи, шийні в'язки* [Абі голова на в'язах, а рóзум бóде (Прислів'я)]; рос. *первый шейный позвонок* – укр. *двигáр, атлáнт*; рос. *второй шейный позвонок* – укр. *зворóтник*; рос. *грудной позвонок* – укр. *огрудний, грудний в'язок, огрудник*; рос. *поясничный позвонок* – укр. *поперéковий в'язок, поперéкова кістка*; рос. *спинные позвонки* – укр. *спінні в'язки, похрéбтина*; рос. *крестцовые позвонки* – укр. *крижові в'язки, крижі* (с. 2127); 4. Рос. *нерв, анат., nervus* – укр. *нерв, нерва* [Нéрви Приходéнков дáлі не вíдержали, він почáв ридáти (Кониськ.). Мої нéрви, немóв чу́ли здалека дóтик оливця́ (Франко). Нерва́ розходíлася, нерва́ менé мóчить (Київ)] (с. 1618).

Отже, анатомічна лексика посідає помітне місце в російсько-українській перекладній лексикографії 20–30 років ХХ століття. Здійснивши комплексний аналіз особливостей відтворення української анатомічної термінології в загальномовному «Російсько-українського словнику» 1924–1933 років, можемо констатувати, що упорядники заклали основи для входження термінів у лексичну систему загальнолітературної мови; продемонстрували, що внормування термінології нерозривно пов'язане з виробленням загальних критеріїв визначення лексичної норми на певному етапі розвитку мови. Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні порівняльного аспекту введення анатомічної термінології в реєстри загальномовних кодифікаційних праць першої третини ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

- Курило, О. (1931). Про Російсько-Український Словник ВУАН. [У:] *На мовознавчому фронті*. Київ, кн. 1, с. 10–29.
- Огієнко, І. (1978). *Український стилістичний словник: підручна книга для вивчення української літературної мови*. Вінніпег, 496 с.
- Симоненко, Л. О. (2012) Термін у загальномовних словниках. [В:] *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, с. 220–226.
- Шерех, Ю. (1998). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус. [У:] *Поza книжками і з книжок*. Київ, с. 281–392.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС-24–33 – *Російсько-український словник*. У 3 тт. Київ, 1924–1933. URL: <https://r2u.org.ua/main/dicts> (дата запиту: 12.03.2021).

*Подано до редакції 17.03.2021 року
Прийнято до друку 24.04.2021 року*